

Verzuiling als metafoor voor modernisering

Janneke Adema

Sinds de jaren vijftig wordt er uitgebreid onderzoek gedaan naar wat al sinds op zijn vroegst de jaren dertig 'de verzuiling' wordt genoemd.¹ De begrippen verzuiling, zuilen en verzuildheid zijn sindsdien standaardbegrippen geworden in de sociologie, politicologie, geschiedschrijving en andere takken van wetenschap. Overeenstemming over de definitie van verzuiling is er echter nooit geweest. De afgelopen jaren is zelfs het feitelijk bestaan van zuilen en verzuiling aan kritiek onderhevig geweest. De grote pluriformiteit in resultaten van onderzoek en het gebrek aan consensus hebben geleid tot de vraag naar hoe zinvol het is een begrip als verzuiling te hanteren in een context van voortdurende strijd over de invulling en typeerbaarheid ervan. Recentelijk ontspon zich een debat hierover naar aanleiding van de resultaten van het onderzoeksproject dat bekend is komen te staan als het 'Amsterdamse verzuilingsproject'. Het doel van dit project was door middel van lokale studies een nieuw inzicht te geven in het ontstaan van de verzuilde samenleving in Nederland. Naar aanleiding van de eerste resultaten van dit project, concludeert Piet de Rooy dat 'ieder beeld over de verzuiling als zodanig is vergruisd'.² Verzuiling past volgens hem dan ook goed in de categorie *essentially contested concepts*, aangezien men geen overeenstemming kan vinden over de aard en de definitie van het verschijnsel verzuiling, wat de operationalisering van het begrip erg in de weg staat. Volgens De Rooy heeft het Amsterdamse verzuilingsproject, naast de vergruizing van het begrip verzuiling, ook een goed inzicht geleverd in een aantal fundamentele wijzigingen in de belevenis van politiek en in de veranderingen van de politieke cultuur, van de openbaarheid. De Rooy pleit er dan ook voor het begrip verzuiling af te schaffen en als alternatief een breed begrip van politiek te gebruiken, wat volgens hem een veel duidelijker perspectief biedt voor de bestudering van de veranderingen in het Nederland van de tweede helft van de 19e en de eerste helft van de twintigste eeuw. De

moelijkheid van het afschaffen van het begrip ligt echter in de helderheid en kracht van de metafoor.³

Hans Blom, één van de initiatiefnemers van het Amsterdamse verzuilingsproject, ging met De Rooy in debat in zijn evaluatie van de onderzoeksresultaten. Blom ziet verzuiling vooral als een metafoor om een maatschappelijke geleding aan te duiden.⁴ Het probleem ligt echter bij het elastische karakter van deze metafoor. Deze elasticiteit heeft wel tot een rijke oogst aan studies geleid, maar ook tot weinig consensus en het ontbreken van een gezamenlijke definitie. Blom vindt het echter overhaast om in navolging van De Rooy de terminologie rond verzuiling af te schaffen. Hij schrijft:

*'De attenderende werking van de metafoor en het gemak dat men heeft van het begrip om kort iets aan te duiden dat anders op ingewikkelde wijze moet worden omschreven, wijzen op een nuttige functie ervan, ook zonder dat de definitiewestie tot een heel precieze oplossing is gekomen. Juist in onderzoek dat zich niet speciaal op de vraag naar verzuiling of verzuildheid richt, kan het als attenderend begrip zonder precieze bepaaldheid wel degelijk dienen als verhelderende korte verwijzing naar een context.'*⁵

Ik wil hier een poging doen het begrip verzuiling te redden en wel door er juist een brede invulling aan te geven. Verzuiling is inderdaad een metafoor, maar dit zijn al onze, in De Rooy's woorden, *essential concepts*, of ze nu contested zijn of niet. Het probleem is volgens mij gedeeltelijk op te lossen door in het gebruik van het begrip 'verzuiling' (in navolging van de socioloog Staf Hellemans)⁶ meerdere betekenissen te onderscheiden. Ik onderscheid er hier vier. Het begrip verzuiling slaat zowel op een proces (het ontstaan en de uitbreiding van verzuiling), als op een stand van zaken (de verzuilde samenleving). Daarnaast is het een metafoor geworden voor een bepaalde politieke samenwerkingsvorm (*consociational democracy*) en zo langzamerhand ook voor een (sociaal/politiek/culturele) periode in de Nederlandse geschiedenis. Zolang men duidelijk maakt welke vorm van verzuiling men bedoelt en deze vervolgens (in het kader van het specifieke onderzoek) definieert, zie ik geen probleem in het hanteren van het brede begrip verzuiling, net zo min als in het gebruiken van andere brede begrippen als bijvoorbeeld Verlichting of modernisering. In dit artikel wil ik de verzuiling als proces uitwerken door studie ervan in de context van het Europese moderniseringsproces.

Verzuilingstheorieën en het internationale moderniseringsperspectief

Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw waren het voornamelijk Belgische sociologen die, in de woorden van de Belgische socioloog Staf Hellemans, het 'provincialistische perspectief' op de verzuiling aanvielen. Tot dan werd verzuiling veelal gezien als een confessioneel verschijnsel en veel auteurs beperkten zich tot katholieke en protestantse zuilvorming. Wel onderscheidde men soms een algemene zuil naast de twee confessionele en soms daarbinnen weer een liberale en een socialistische tak. Over het algemeen werd het kerkelijke instituut echter als een kenmerkend onderdeel van de verzuiling gezien. Daarnaast werd de verzuiling veelal als iets specifiek Nederlands opgevat. Alhoewel langzamerhand de erkenning van het bestaan van verzuilingstendenzen in andere (kleine) Europese landen opkwam, haalden deze tendensen het volgens velen niet bij de schaal en omvang van de verzuiling in Nederland. Als gevolg van deze toekenning van specificiteit aan de verzuiling ontstond een 'marginaliserende' visie op de verzuiling die tot de jaren tachtig gemeengoed was. Verzuiling werd gezien als een traditioneel en premodern, soms zelfs expliciet anti-modern verschijnsel. De verzuiling werd naast de late industrialisatie als de voornaamste reden voor de laat opkomende moderne samenleving in Nederland genoemd. Pas met de opkomst van de verzorgingsstaat vanaf de jaren vijftig wist Nederland haar Europese achterstand weer in te halen.⁷

Toch was er, ondanks dit provincialistische perspectief op de verzuiling, een uitgebreid debat over de oorzaken van de verzuiling ontstaan die dit provincialisme (gedeeltelijk) oversteeg. Vier hypothesen waren er begin jaren tachtig reeds geopperd als verklaring voor de verzuiling: de *emancipatiehypothese*, de *beschermingshypothese*, de *politieke mobiliseringshypothese* en, het meest recent, de *conflictbeheersingshypothese*.⁸ Eind jaren zeventig was het de politicoloog Arend Lijphart die met deze laatste hypothese een nieuw element het verzuilingsdebat binnen bracht en de weg opende voor de internationale vergelijking. Lijphart beoordeelde de verzuiling daarnaast ook nog eens positief, als een middel om conflicten in de samenleving tegen te gaan.

In 1984 ging de socioloog J.E. Ellemers in zijn artikel 'Verzuiling als proces van modernisering' op een dergelijke nieuwe wijze naar de verzuiling kijken en de verzuiling derhalve als een modern fenomeen opvatten, als een gevolg van veranderingen in de Nederlandse maatschappij. Daarnaast zag hij dergelijke processen ook in België, Oostenrijk en Zwitserland omstreeks dezelfde tijd ontstaan. Voor zijn verklaring voor het ontstaan van de verzuiling gebruikte Ellemers elementen

uit de bovenstaande hypothesen, maar met een nieuw uitgangspunt:

*'Het is evenwel mijn bedoeling de verzuiling voornamelijk te beschouwen als een specifieke wijze waarop een betrekkelijk kleine maatschappij die gekenmerkt wordt door 'gesegmenteerd pluralisme' en een relatief grote mate van particularisme, omgaat met moderniseringsprocessen.'*⁹

Ellemers stond hiermee aan het begin van een nieuwe 'school' binnen het verzuilingsonderzoek die de verzuiling als een modern fenomeen zag dat bovendien ook in andere Europese landen kon worden gesignaleerd. Ellemers zag de verzuiling als een oplossingstrategie, een nieuwe manier om problemen die samenhangen met modernisering en maatschappelijke veranderingen aan te pakken. Het succes van deze strategie zorgde uiteindelijk voor de institutionele en ideologische verspreiding hiervan. De verzuiling werd op deze manier een 'dynamisch element in zichzelf', aldus Ellemers, omdat het als algemeen principe steeds weer kon worden toegepast op nieuwe problemen.¹⁰ Ellemers ziet zijn oplossingstrategie en zijn hypothese van verzuiling als modernisering echter als een verklaring náást de al eerder geopperde hypothesen.¹¹

De Nederlandse politicoloog Siep Stuurman stelde de vraag naar het ontstaan van de verzuiling in zijn boek *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat* (1983). Hij vroeg zich af welke maatschappelijke krachten verantwoordelijk waren voor de verzuiling. Hij zag de verzuiling als 'een historisch proces dat het beste begrepen kon worden als een continue strijd tussen consoliderende krachten van religieuze sociaalpolitieke blokvorming en ontbindende krachten van secularisering en loskoppeling van godsdienst en politiek'.¹² De inzet van deze strijd was de moderne Nederlandse natie. Stuurman noemde het proces van zuilvorming dan ook één van de aspecten van de vorming van de moderne Nederlandse staat. Hij noemde dit Nederlandse proces van verzuiling echter geen modernisering maar een 'strijd om de moderniteit'. Deze strijd om de moderniteit was een strijd om de grenzen tussen moderne en traditionele manieren om problemen op te lossen en te definiëren, aldus Stuurman.¹³ Toch koppelde Stuurman dit moderniseringsperspectief niet aan een internationale vergelijking. Hij zag de verzuiling als een 'specifiek Nederlandse vorm van burgerlijke hegemonie'.¹⁴ Hij noemde de verzuiling typisch Nederlands vanwege de combinatie van een aantal aspecten: de omvang van de organisatorische verzuiling, de mate waarin de confessionele partijvorming de politieke systeemvorming overheerste en de specifieke verhouding tussen het protestan-

tisme en het katholicisme in de Nederlandse geschiedenis.¹⁵

Hans Righart past voor het eerst het internationale perspectief echt toe in zijn boek *De katholieke zuil in Europa* (1986).¹⁶ Hij verdedigt de stelling dat het verbijzonderen van de Nederlandse verzuiling analytisch weinig vruchtbaar is en maakt daarom een vergelijking tussen de vier katholieke verzuilingsprocessen in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland.¹⁷ Hoewel Righart voor de vier genoemde landen de beschermingshypothese als uitgangspunt neemt, ontwikkelt hij daarnaast een zeer interessante visie op de moderniseringstendens in de verzuiling. De katholieke verzuiling is voor hem primair een kerkelijke reactie op twee aspecten van het maatschappelijke moderniseringsproces aan het einde van de negentiende eeuw, namelijk structurele differentiatie en sociaal-culturele desorganisatie, die beide zorgden voor een verzwakking van de positie van de kerk.¹⁸ Righart stelt dat de reactie van de katholieken er een van aanpassing aan de moderne tijd is geweest: men gebruikte moderne middelen om een traditioneel doel – het bewaren van het geloof in een gesecculariseerde maatschappij – te dienen. Righart stelt dan ook dat de verzuiling een kerkelijke strategie tegen de secularisering is geweest. Deze strategie was echter niet anti-modern, maar heeft eerder een, zoals hij het zelf noemt, ‘partieel modern karakter’: conservatieve katholieken, zo laat hij zien, veroordeelden de ‘moderne’ verzuiling, het aanpassen aan en vormgeven van de moderne wereld, als strategie. De verzuiling was dus een bij uitstek progressieve strategie.¹⁹

In 1988 komt de econoom Erik Bax vervolgens met een uitgebreid, voornamelijk sociaal-economisch gericht onderzoek naar de verzuiling in Nederland.²⁰ Hij is de eerste auteur die de verzuiling als een bij uitstek modern proces ziet (en niet slechts als een specifiek moderniseringsproces van kleine, pluriforme landen, zoals Ellemers doet) waarbij het traditionele pluralisme in een modern institutioneel patroon werd gegoten. Nederland maakte dus een vergelijkbaar moderniseringsproces door als in de andere westerse landen met als uitzondering dat dit proces een andere institutionele vorm heeft gekend dan in deze landen. De modernisering was volgens Bax de ultieme oorzaak van de verzuiling. De vier eerder genoemde verklaringshypothesen refereren slechts aan verschillende aspecten van het moderniseringsproces.²¹ Bax ontwikkelt zelf een moderniseringstheorie waarin zowel verzuiling als ontzuiling verklaard worden als een ‘reactie’ op twee periodes van progressieve modernisering, die plaatsvonden van 1870 tot 1920 en van de jaren 1960 tot 1973.²² De veranderingen in de Nederlandse sociale structuur die ontstonden in de tweede helft van de negentiende eeuw

moeten volgens Bax gezien worden als een integraal onderdeel van het moderniseringsproces en niet slechts als een reactie hierop.³³

Volgens Bax loste de verzuiling als een strategie van sociale controle (op veel grotere schaal dan voorheen en dus modern) de incompatibility, de onverenigbaarheid, van het traditionele pluralisme met het negentiende eeuwse proces van modernisering op. In de jaren zestig nam het moderniseringsproces echter een andere wending waardoor de verzuiling op haar beurt onverenigbaar werd met de moderne ontwikkelingen. De twintigste eeuwse naoorlogse modernisering zorgde voor een erosie van de verzuiling omdat het sociale krachten opwekte die de basis van normatief sociale controle die kenmerkend was voor dit proces, verzwakte.³⁴ Bax wijst dus duidelijk meerdere fasen van modernisering aan.

De hier eerder genoemde Belgische socioloog Staf Hellemans richt zich in zijn boek *Strijd om de moderniteit* (1990)³⁵ expliciet tegen het eerder genoemde provincialistische perspectief. Hellemans introduceert deze term, lokaliseert haar problemen en bekritiseert deze vervolgens. Hij ziet zijn onderzoek als een kritiek op de verzuilingstheorie en haar marginaliserende visie en wil in plaats daarvan een algemene theorie van verzuiling presenteren.³⁶ Zijn nieuwe benadering is gebaseerd op de koppeling van zuilen aan sociale bewegingen die een internationale vergelijking mogelijk maakt. Hellemans ziet zuilen als uit de kluiten gewassen sociale bewegingen die gekenmerkt worden door collectieve actie rondom een bepaald thema.³⁷ In *Strijd om de moderniteit*, vergelijkt hij de katholieke en socialistische sociale bewegingen c.q. zuilen in Nederland, België, Duitsland en Frankrijk, daarbij benadrukkend dat dergelijke maatschappelijke processen ook in homogene grote landen voorkwamen. Zijn onderzoek richt zich dus op sociale bewegingen in moderniserende samenlevingen. Verzuilings- en ontzuilingsprocessen zijn dan analyseerbaar als een onderdeel van de geschiedenis van grote sociale bewegingen sinds 1800, aldus Hellemans. Na 1800 gingen dergelijke bewegingen een steeds grotere rol spelen in de strijd om de inrichting van de maatschappij, daar de moderne samenleving het ontstaan en de groei van sociale bewegingen bevorderde. Rond 1880, de begintijd van de Nederlandse verzuiling, was er overal in Europa sprake van een enorme toename van het aantal massaorganisaties.³⁸ Al snel gingen de sociale bewegingen volgens Hellemans als ordescheppende kanalen functioneren.³⁹ Zij probeerden de ontwikkelingen van de moderne maatschappij te beïnvloeden en te heroriënteren waarbij ze een bepaald 'bewegingsproject' of actiethema probeerden uit te voeren dat, indien succesvol, de problemen van de moderne samenleving zou

oplossen. Aangezien de verschillende bewegingen verschillende bewegingsprojecten hadden, betekende dit een voortdurende strijd om de moderniteit, om de invulling en vormgeving van de modernisering.³⁰ Hellemans ziet daarnaast de ontzuiling als een reflexieve modernisering waarbij de ontbinding van de zuilen en sociale bewegingen samenvielen met een radicale herziening van de moderniteit.³¹

Hellemans Belgische collega Rudi Laermans onderzoekt in zijn boek *In de greep van de moderne tijd* wat een cultuursociologische visie op het Westerse moderniseringsproces aan nieuwe inzichten oplevert voor de studies van zuilvorming en verzuiling. Hij koppelt dus evenals Hellemans de moderniseringsvisie aan een internationaal perspectief. Hij ziet de verzuiling als een manier van omgaan met de opkomst van de professionele en commerciële markten van symbolische goederen in de tweede helft van de negentiende eeuw, als onderdeel van de tweede grote fase van modernisering.³² Verzuiling was een strategie van de kerken en van de ideologische bewegingen om hun symbolische autoriteit op deze nieuwe vrije markten van symbolische goederen veilig te stellen tegen andere mededingers. Laermans stelt dat in de derde fase van de Westerse modernisering de zuilen werden geconfronteerd met een groeiende invloed van het proces van individualisering, wat uiteindelijk leidde tot ontzuiling.³³

Tegenwoordig, mogen we concluderen, wordt vrij algemeen het beginpunt van de verzuiling gesitueerd rond 1880; ook de visie op verzuiling als (mede) een proces van industrialisering en modernisering dat rond deze tijd zijn beslag kreeg, is bijna algemeen geaccepteerd.³⁴ De idee van verzuiling als een uniek Nederlands verschijnsel is vrijwel geheel verlaten. Toch is er nog maar weinig internationaal vergelijkend onderzoek gedaan naar de verzuiling, hoewel er genoeg redenen zijn om de vergelijking met moderniseringsprocessen in andere landen aan te gaan. Niet alleen kan dit een nieuw licht werpen op het ontstaan van verzuilde samenlevingen en meer inzicht geven in de Nederlandse verzuiling, maar studie van de Nederlandse verzuiling in vergelijkend perspectief kan óók nieuwe inzichten bieden in het verloop van het (West-)Europese moderniseringsproces.

Nadat Blom en de zijnen in het Amsterdamse verzuilingsproject terdege en uitgebreid lokaal en regionaal historisch onderzoek hebben gedaan naar de Nederlandse verzuiling, zou nu aandacht moeten worden besteed aan de internationale dimensie van verzuiling en de (Nederlandse) verzuiling mochten worden bestudeerd als onderdeel van en variant op de (West-)Europese moderniseringsprocessen, zoals Hel-

lemans en Laermans in hun beide werken hebben gedaan. Om de verzuiling in het kader van het Europese moderniseringsproces te zien is het echter belangrijk naar het heersende moderniseringsdebat te kijken. Vooral de kritiek op de lineaire kijk op modernisering als de overgang in een rechte lijn van de traditionele samenleving naar de moderne maatschappij is van belang voor het verzuilingsdebat.

Modernisering

Om de relatie tussen het verzuilingsdebat en een aantal (postmoderne) moderniseringstheorieën duidelijk te maken, zal ik nu eerst een aantal moderniseringstheorieën behandelen die van invloed zijn geweest op de hierboven besproken auteurs die de moderniseringsvisie hebben toegepast op het verzuilingsdebat. De afgelopen jaren zijn er veel moderniseringstheorieën ontwikkeld die modernisering zien als een meervoudig proces met verschillende uitkomsten en bestaande uit verschillende fases, waarbij de lineaire vooruitgangsgedachte geheel is losgelaten.

Er zijn een drietal problemen die met veel (vooral modernistische) opvattingen van modernisering en de impliciete connotaties daarvan te maken hebben, namelijk het probleem van evolutionisme, het probleem van eurocentrisme en het probleem van universalisme.³⁵

Mike Featherstone, een invloedrijke deelnemer aan het moderniseringsdebat, bekritiseert in zijn boek *Undoing culture* (1995) vanuit een postmodern perspectief vooral de universalistische en westers-eurocentrische tendenties van de oudere moderniseringstheorieën. Modernisering is volgens Featherstone niet een proces dat in één bepaalde plaats en tijd opkomt. Vandaar dat we volgens hem minder de nadruk moeten leggen op de (specifieke) Westerse modernisering en meer op andere (niet-westerse) vormen van dit proces, die in het tijdperk van globalisering steeds meer naar voren treden. Het is volgens Featherstone dan ook beter om niet van één modernisering te spreken maar van *global modernities*, in het meervoud.³⁶ Er is niet meer sprake van één centrum waar de globale moderniseringsprocessen vandaan komen, maar van meerdere *competing centra* (zonder te suggereren dat daarbij sprake is van gelijkheid) die het recht opeisen om mee te doen.³⁷

Featherstone ziet de modernisering echter wel als een universeel proces, in de zin dat het een voortgang is van hetzelfde principe, alleen op verschillende manieren 'vertaald'. Hij ziet het postmodernisme en ook het huidige tijdperk van globalisering dan ook niet als breuken met het verleden. Het postmodernisme is volgens Featherstone eerder

te zien als een proces van bewustwording van de verkeerde aannames van de moderniteit, van haar universalistische tendenties en vooruitgangsgedachte. De postmoderniteit kenmerkt zich door het besef dat de superioriteit van het westen is verdwenen.³⁸

De Duitse socioloog Ulrich Beck heeft zich expliciet met het probleem van het evolutionisme beziggehouden. Beck's moderniseringstheorie draait rond het begrip reflexieve (meervoudige) modernisering. Volgens deze hypothese zijn bijna alle instituties en gedragingen die de moderne mens kent en aan de dag legt, onderwerp van continue en diepgaande reflexie. Volgens Beck heeft er in de jaren zeventig een grote verandering plaatsgevonden, namelijk de overgang van de eerste, de lineaire naar de tweede, de reflexieve moderniteit. Deze tweede fase van maatschappelijke modernisering, die Beck de risicosamenleving noemt, heeft de eerdere fase, de moderne technisch-industriële maatschappij, vervangen. De risicomaatschappij wordt gekenmerkt door reflexiviteit op de eerdere fase van modernisering. Reflexiviteit betekent hierbij geen reflectie maar eerder zelfconfrontatie. Er heeft een overgang plaatsgevonden naar een anders-moderne maatschappij, een radicalisering en vermenigvuldiging van de moderniteit.³⁹ Reflexieve modernisering betekent dat men de grenzen en tegenstellingen van de moderne orde herziet. Het gevolg is de modernisering van de modernisering. Modernisering is dynamisch aldus Beck, en creëert steeds weer andere modernisering, terwijl het tegelijkertijd zichzelf onderuit haalt.⁴⁰

Beck valt in zijn reflexie-theorie de idee aan dat modernisering vooruitgang impliceert. Volgens Beck betekent modernisering juist dat de risico's in de maatschappij en daarmee de reflexie hierop, juist toenemen. Daarnaast laat hij ook zien dat er geen sprake is van een lineair proces naar de risicomaatschappij, maar dat dit proces gepaard gaat met omwentelingen en meerdere reflexieve vormen van modernisering.

Naast Ulrich Beck is het vooral Anthony Giddens geweest die het begrip reflexiviteit heeft gebruikt als een karakterisering van de moderne tijd. Hij behandelt het begrip uitgebreid in zijn boek *The consequences of modernity* (1990). Giddens ziet, net als Beck, de postmoderniteit niet als een afgescheiden nieuwe periode. Volgens Giddens zijn we tegenwoordig eerder in een periode van late moderniteit of radicale modernisering beland. Hij ziet de moderne tijd als een zich nog steeds ontwikkelend proces, in plaats van een overgang in de postmoderniteit. De gevolgen van de moderniteit worden slechts geradicaliseerd en veruniversaliseerd.⁴¹ Het grootste contrast ligt voor Giddens tussen de premoderne (traditionele) en de moderne (post-traditionele) cultuur.

Hij ziet de moderniteit als een discontinuïteit, omdat er volgens hem geen sprake is van een vloeiende beweging of overgang uit de traditie maar eerder van een paradigmawisseling.⁴³ Volgens Giddens zijn reflexiviteit, de specificiteit van de moderne instituties en *time-space distantiation* de zaken die de moderne tijd radicaal scheiden van de premoderne tijd. De moderniteit kent volgens Giddens een inherente dynamiek die haar onderscheidt van het premoderne.⁴³ Het begrip reflexiviteit betekent bij Giddens niet precies hetzelfde als bij Beck, maar komt toch min of meer op hetzelfde neer:

*'The reflexivity of modern social life consists in the fact that social practices are constantly examined and reformed in the light of incoming information about those very practices, thus constitutively altering their character.'*⁴⁴

Volgens Giddens is vooral de relatie tussen tijd en ruimte veranderd. Ruimte wordt immers veelal uitgedrukt in tijd, het gaat om de tijd die het kost om een bepaalde ruimte te overbruggen. Giddens beargumenteert dan ook dat modernisering en dan vooral de globalisering ervoor gezorgd heeft dat de *time-space distantiation* veel kleiner is geworden en zelfs geleid heeft tot een totale opslokking van de ruimte door de tijd. We moeten *time-space distantiation* niet als een unilineair proces zien, als een voortgang maar als een hortend en stotend proces zonder duidelijke richting.⁴⁵

Ook Giddens valt dus de idee van modernisering als een evolutionistische ontwikkeling met als eindpunt de moderne westerse samenleving aan. Volgens Giddens moeten we de moderniteit beoordelen op zijn eigen merites in plaats van als onderdeel of uitkomst van een bepaald proces. Door de nadruk op de discontinue aard van de moderniteit te leggen probeert hij het evolutionistische denken te vermijden.⁴⁶

Een benadering die veel ruimte laat voor de tegenstrijdige tendensen en de complexiteit van het proces van modernisering, wordt uiteengezet in het boek *Paradoxen van modernisering* (1993) van Van der Loo en Van Reijen.⁴⁷ In dit boek wordt de nadruk gelegd op het paradoxale karakter van modernisering, waarbij tegengestelde tendensen in het moderniseringsproces worden gezien als een integraal onderdeel van hetzelfde proces:

'De stelling die wij in dit boek willen verdedigen, luidt dat modernisering zich niet laat reduceren tot eenduidige processen, maar dat zij van meet af aan in het teken heeft gestaan van een aantal fundamentele, doch schijnbare tegenstrijdigheden.'

Modernisering laat zich dan ook niet anders begrijpen dan als een meenvoudig proces, dat voortdurend heen en weer wordt bevogen door tegenstrijdige krachten.⁴⁸

Volgens Adriaansens, wiens moderniseringsmodel door Van der Loo en Van Reijen wordt gehanteerd, is het moderniseringsproces uiteindelijk het gemakkelijkst in een viertal paradoxen te vatten.⁴⁹ Deze zijn de paradox van differentiatie, waarbij modernisering zowel schaalvergroting als schaalverkleining inhoudt, de paradox van rationalisering, waarbij we zowel een culturele pluralisering als generalisering zien, de paradox van individualisering waarbij mensen tegelijkertijd verzelfstandigen en verafhankelijken en tenslotte de paradox van domesticering, waarbij processen van conditionering en deconditionering op dezelfde tijd plaatsvinden. De paradoxen zijn volgens deze theorie slechts twee zijden van dezelfde moderniseringsmedaille.⁵⁰

In hoeverre hebben de bovengenoemde moderniseringstheorieën nu doorgewerkt in het verzuilingsdebat? Bij Stuurman zien we een duidelijke invloed van de paradoxen-theorie of van de idee dat modernisering een veel complexer begrip is dan eerder gedacht. Hij bestrijdt de idee van een lineaire en evolutionistische opvatting van modernisering en verzuiling. Er is volgens hem geen sprake van een geleidelijke overgang van een traditionele naar een moderne maatschappij, maar eerder van een ontwikkeling die uitgaat van een vervlechting van het oude en het nieuwe.⁵¹ Stuurman kiest voor de invalshoek die de verzuiling daarbij als het traditionele en het socialisme en liberalisme als het moderne element in deze modernisering ziet in plaats van de verzuiling zelf als een paradoxale modernisering te zien.⁵² In wezen ziet Ellemers de verzuiling ook als een paradoxaal proces als hij haar karakteriseert als een 'dynamisch conservatisme': 'dynamisch omdat het toegepast kon worden op nieuwe problemen en nieuw ontstane instituties, conservatief omdat het basisprincipe steeds opnieuw kon worden toegepast'.⁵³ Volgens Ellemers is dit het mechanisme waardoor kleine pluriforme landen mee-moderniseerden.⁵⁴ Hij vat deze modernisering dus duidelijk op als een vervlechting van het traditionele en het moderne (of in zijn woorden, van het conservatieve en het dynamische). Ook Righart benadrukt deze tweeledigheid: volgens Righart was de verzuiling enerzijds een beschermingsfactor, een bescherming tegen secularisering en anderzijds een progressieve factor, een opname en vormgeving van de modernisering in eigen kring. Righart schrijft dan ook over het partieel moderne karakter van de verzuiling en zet zich sterk af tegen een te geschematiseerd gebruik van de dichotomie traditioneel-

modern, in de zin dat het moderne noodzakelijk leidt tot een afzwakking van het traditionele.⁵⁵

De reflexieve moderniseringstheorie van Beck en Giddens zien we vooral terug in het werk van Bax en Hellemans, waarbij de laatste zijn moderniseringsbegrip voor een groot deel baseert op de theorie van Beck. Ook Hellemans ziet twee fasen van modernisering, waarbij de eerste fase werd ingeluid door de verzuiling en de tweede, de reflexieve of radicale moderniseringsfase, door de ontzuiling.⁵⁶ Hellemans ziet deze twee fasen niet alleen in Nederland tot ontwikkeling komen, maar in heel Europa. Hij beschrijft voornamelijk de eerste fase van modernisering, die, zoals hij aantoonde, overal in Europa leidt tot de opkomst en groei van sociale bewegingen, waaronder hij ook de verzuiling schaarde.⁵⁷ Bax daarentegen, beperkt zijn analyse, die veel weg heeft van de theorie van reflexieve modernisering (hoewel hij noch Beck noch Giddens bij name noemt), geheel tot Nederland. Wel verklaart hij, net als Hellemans, zowel het ontstaan van de verzuiling als het ontstaan van de ontzuiling als een proces van modernisering.⁵⁸ Beide processen zijn onderdeel van een fase van radicale of zoals hij het noemt 'progressieve' modernisering.⁵⁹ Omdat de eerdere structuren (traditioneel pluralisme en de verzuiling) onverenigbaar werden met de veranderingen in de maatschappij, moderniseerden zij mee en dit resulteerde in verzuiling en ontzuiling.⁶⁰ Laermans doet veel en uitgebreid onderzoek naar verscheidene moderniseringstheorieën met het doel een cultuursociologische visie op het moderniseringsproces te geven. Hij gebruikt hierbij vooral de sociologische theorieën van Parsons, Eisenstadt en Luhmann. Hij onderscheidt drie perioden van modernisering: van 1500 tot 1850, van 1850 tot 1950 en van 1950 tot 1980. Vooral bij de bespreking van de laatste periode en zijn verklaring voor de ontzuiling maakt hij veel gebruik van Beck en zijn idee van de 'individualisering' van de leefwereld.⁶¹

Een nieuwe blik: heterogenisering en homogenisering

De afgelopen jaren is men zich binnen het globaliseringsdiscours steeds meer gaan bezighouden met de culturele gevolgen van globalisering. In dit discours zijn er twee dominerende scenario's ontwikkeld. Het ene scenario gaat uit van globalisering als een proces van culturele homogenisering, het andere scenario van globalisering als een proces van culturele heterogenisering of fragmentatie.⁶² Het homogeniseringsdiscours gaat uit van een steeds meer uniform wordende wereld, van een proces van eenwording op mondiaal niveau. Men denkt dat er uiteindelijk één

allesomvattende wereldcultuur zal ontstaan door de culturele homogenisering van consumptie, kleding, taal, voedsel, muziek, de media *et cetera*. Dit culturele proces wordt daarnaast nog eens versterkt door mondialisering op het gebied van de economie en de politiek. Dit scenario gaat er dus van uit dat er steeds minder culturele diversiteit en autonomie zal zijn. Vaak gaat dit scenario uit van de dominantie van een bepaalde cultuur, een bepaald land en een bepaalde productiewijze, meestal de westers-amerikaanse kapitalistische cultuur. Door de dominantie van dit proces zal de lokaliteit en lokale culturele identiteit steeds meer aan macht inboeten en overweldigd worden door de mondiale consumptiecultuur. Daarnaast is er op politiek en economisch niveau ook steeds meer sprake van inter- en supranationale samenwerking die zeker zijn weerslag heeft op het culturele niveau.⁶³

Dit scenario wordt weersproken door het discours van culturele heterogenisering.⁶⁴ Volgens dit discours zijn er drie dingen die niet kloppen aan de idee van culturele homogenisering. Ten eerste is er geen sprake van een cultureel éénrichtingsverkeer; ten tweede hoeft het feit dat de culturele stromen vooral van het westen naar de rest gaan geen culturele dominantie te betekenen. Hiermee wordt de keuzevrijheid van individuen onderschat. Ten derde kan je globalisering niet als een simpel proces van culturele homogenisering opvatten wanneer de heterogeniserende en hybridiserende tendensen even sterk zijn.⁶⁵

Het discours van culturele heterogenisering gaat er juist van uit dat globalisering zal leiden tot een toename van cultureel conflict. De aanhangers van het heterogeniseringsdiscours beargumenteren dat globalisering de condities creëert voor een verregaande lokalisering, voor vormen van lokale identiteit. Men moet hierbij denken aan zaken als nationalisme of separatisme, religieus fundamentalisme, culturalistische bewegingen en etnische groeperingen.⁶⁶ Mensen lijken zich steeds meer in gesloten groepen te bewegen en trekken zich terug in vaste identiteiten als reactie op de snelle veranderingen van de wereld om zich heen. De leefwereld en belevingswereld van vele mensen worden steeds meer uit elkaar getrokken en mensen reageren hierop door zich terug te trekken in primaire identiteiten. Daarnaast zullen de toegenomen contacten tussen mensen wereldwijd slechts tot meer hybride cultuurvormen leiden en dus tot veel meer diverse vormen van cultuur.

Beide bovengenoemde vertogen van homogenisering en heterogenisering zijn steeds meer aan kritiek onderworpen, en de populairste manier van denken op dit moment is dat globalisering zowel heterogenisering als homogenisering inhoudt. Hoewel dit vrij opmerke-

lijk lijkt moeten we volgens John Tomlinson inzien dat dergelijke contradicties tot de kern van de globale moderniteit behoren.⁶⁷ Het lokale en globale creëren elkaar ook steeds weer. Tomlinson bedoelt hiermee dat globaal en lokaal nog slechts relatieve termen zijn. Wat lokaal is wordt globaal bepaald en geproduceerd, waarbij het globale weer wordt gelokaliseerd. Aan de ene kant zien we dan ook dat de hoeveelheid globale coördinatie toeneemt, aan de andere kant zien we mechanismen van fragmentarisering, heterogenisering en hybridisering aan het werk.

Hier is het niet de plaats de theorie van culturele homogenisering en heterogenisering voor het verzuilingsdebat volledig uit te werken. Ik wil hier pleiten voor het benutten van de nieuwe moderniseringsvisies en -theorieën in het debat. Om deze aanzet toch enige vorm en inhoud te geven, zal ik hier kort weergeven hoe de genoemde auteurs over de verzuiling al min of meer gebruik maken van deze terminologie en theorie zonder haar verder uitgewerkt te hebben.

Hoewel de theorie van culturele heterogenisering en culturele homogenisering zoals ontwikkeld in het globaliseringsdiscours, niet letterlijk is terug te vinden bij de verzuilingsauteurs, zijn de begrippen heterogenisering en homogenisering en hun globale invulling dit natuurlijk wel, daar zij al veel langer gehanteerd worden. Daarnaast zijn er nog andere termen die min of meer hetzelfde betekenen of onder heterogenisering en homogenisering te scharen zijn. Ik denk hierbij aan schaalvergroting en schaalverkleining, diversificatie en universalisatie, particularisme en universalisme, eenheid en verscheidenheid *et cetera*. Ellemers wijst er bijvoorbeeld op dat vooral in de kleine Europese naties het moderniseringsproces slechts ten dele te beschrijven valt als een proces van toegenomen universalisme en homogeniteit. Dit was eerder een proces van een betrekkelijk sterk particularisme en van verscheidenheid (waarvan de verzuiling een onderdeel is).⁶⁸ Hij beschrijft het moderniseringsproces van kleine landen als een proces van zowel schaalvergroting als differentiatie. Schaalvergroting in de zin van sociale mobilisering, urbanisatie, toegenomen communicatie en de uitbreiding van het onderwijssysteem; differentiatie in de zin van door het moderniseringsproces ontstane verschillende institutionele terreinen. Het moderniseringsproces veroorzaakte allerlei problemen van herintegratie, wat weer tot een vergroting van de differentiatie leidde.⁶⁹

Bax beschrijft de uitkomsten van het moderniseringsproces als een probleem van zowel uniformiteit als van variatie. Deze beide uitkomsten zijn volgens Bax onderdeel van hetzelfde moderniseringsproces.⁷⁰

dat dergelijke
choren.⁶⁷ Het
nson bedoelt
nen zijn. Wat
het globale
ook dat de
kant zien we
en hybridise-

mogenisering
uit te werken.
erniseringsvi-
nige vorm en
pemde auteurs
terminolo-

en culturele
discours, niet
de begrippen
invulling dit
Daarnaast zijn
nen of onder
enk hierbij aan
universificatie,
enheid et cetera.
Europese naties
en valt als een
Dit was eerder
an verscheiden-
beschrijft het
oces van zowel
le zin van socia-
en de uitbrei-
van door het
onele terreinen.
elemen van her-
atie leidde.⁶⁹
gsproces als een
beide uitkom-
seringsproces.

Hellemans benadrukt vooral de homogeniserende werking die uitgaat van de sociale bewegingen, waaronder hij ook de verzuiling schaaft. De sociale bewegingen probeerden immers personen met verschillende achtergronden onder één noemer te krijgen. Bovendien kwam die homogenisering ook tot uitdrukking in de schaalvergroting die met de bewegingen tot stand kwam. De oude lokale subculturen en de oude lokale identiteiten werden veelal losgelaten en daarvoor in de plaats kwamen, zoals Hellemans ze noemt, 'supralokale loyaliteiten', die we onder andere zien bij het nationalisme en bij de sociale bewegingen (die Hellemans beide ziet als uitvloeisels van de opkomende moderniteit rond 1800). Moderniteit is volgens Hellemans dan ook een combinatie van eenheid en verscheidenheid.⁷¹

Ook Righart wijst op de homogeniserende tendensen die uitgingen van het nationalisme. Hij wijst echter ook duidelijk op de spanning in het moderniseringsproces tussen de homogene Nederlandse natie en de verschillende interpretaties van wat deze nationaliteit inhield. Het nationalisme als modernisering is dus niet zozeer een homogeniserende als wel een heterogeniserende factor.⁷² Blom ziet echter eerder een 'dynamisch evenwicht' in Nederland tussen de 'tendensen van eenwording en segmentering', die zich, volgens hem, voltrekken in een 'voortdurende verstrengeling'. Hij ziet het nationale gevoel hierbij als de eenheidsfactor en de scherpe sociale en godsdienstige scheidslijnen als het segmenterende element. Dit dynamisch evenwicht noemt hij verzuiling.⁷³ Blom ziet de verstrengeling als volgt:

*'Nationaal gevoel en binding aan de eigen groep (zuil) werden als het ware twee zijden van één medaille. De interne pluriformiteit en de relatief vreedzame omgang tussen de groepen kon zo een kenmerkend element van het nationaal gevoel worden.'*⁷⁴

Hoewel Blom deze verschijnselen van eenwording en segmentering niet zozeer als uitkomsten van een moderniseringsproces ziet, ziet hij beide processen wel duidelijk naar voren komen in het Nederland van de negentiende en vroeg twintigste eeuw.

Opvallend is de uiteenlopende benadering van de concepten heterogenisering en homogenisering binnen het verzuilingsdebat. Enerzijds worden de zuilen, oftewel in Europees verband de sociale bewegingen, als homogeniserend gezien, aangezien zij binnen de eigen groep naar eenheid en consensus streefden, anderzijds worden de zuilen als heterogene krachten beoordeeld, aangezien zij de nieuwe diffe-

rentiatie, ontstaan door de modernisering, vormgaven. Daarnaast werkten zij ook heterogeniserend in nationaal verband, daar zij allemaal een andere invulling van nationale identiteit gaven. Maar dit nationalisme wordt ook op zijn beurt als enerzijds homogeniserend en anderzijds heterogeniserend beoordeeld. Homogeniserend omdat het alle burgers onder het natie-ideaal en het huis van Oranje schaaft. heterogeniserend omdat er niet één versie van dit nationalisme bestond, waardoor er naast de strijd om de moderniteit, eigenlijk ook sprake was van een strijd om de nationaliteit. Deze 'dubbele bodem' van het nationalisme wordt vooral mooi uiteengezet in het boek van Rob van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (1999):

NOTEN

*'De toenemende nationale integratie had tegenstrijdige effecten: enerzijds trad een homogenisering op, waarbij regionale cultuurelementen het aflegden tegen een in belang toenemende nationale cultuur. Mensen pasten zich aan de dominante, vooral Hollandse en stedelijke, cultuur aan. Anderzijds deed zich een proces van institutionalisering voor, dat culturele tegenstellingen accentueerde. Mensen zochten dan steun bij gelijkgestemden om zo de eigen identiteit zoveel mogelijk in stand te houden.'*⁷⁵

De homogeniserende tendens van de nationale cultuur was te zien in het huis van Oranje, in de algemene dienstplicht en in de liberale creatie van vaderlandslievende burgers. De heterogeniserende tendens kwam vooral naar voren in de institutionalisering van de differentiatie en in de toe-eigening van de natie door de verschillende verzuilde groeperingen, die hier binnen de eigen zuil ook weer verdeeld over waren.⁷⁶

Dergelijke processen van strijd om moderniteit en strijd om nationaliteit, van vormgeving en ordening van de moderne maatschappij op steeds grotere schaal, hetzij in de eigen groep (sociale bewegingen, de zuilen), hetzij op nationaal niveau, kunnen ook elders in West-Europa onderscheiden worden. Als gevolg van de versnelde modernisering rond 1880, ontstonden er processen van culturele homogenisering en culturele heterogenisering: enerzijds schaalvergroting en toegenomen communicatie en integratie, anderzijds een terugtrekking in de eigen groep om deze processen vorm te geven. Integratie door middel van desintegratie. Deze paradox mag kenmerkend voor de moderniteit worden genoemd, voor de reactie op snelle veranderingen, op radicale modernisering. En daarin schuilt ook haar dynamiek. Günther Mai weet in zijn overzichtswerk over de Europese

cultuur tussen de twee Wereldoorlogen de moderniteit dan ook zeer treffend weer te geven:

‘Die “Moderne” wurde erfahren als chaotische Gemengelage pathologischer, weil unvereinbarer Antinomien: von Universalismus und Partikularismus, Kollektiv und Individuum, Differenzierung und Einheit, Konformität und Individualität, Sicherheit und Selbstverantwortung, Bindung und Freiheit, Rationalität und Irrationalismus.’⁷⁷

NOTEN

- 1 Jaap Talsma, ‘Verantwoording’, in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000) ix.
- 2 Piet de Rooy, ‘Zes studies over verzuiling’, in: *BMGN*, 110 (1995) afl. 3, 383–384.
- 3 *Ibidem*, 391–392.
- 4 Hans Blom, ‘Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten. Het onderzoekproject verzuiling op lokaal niveau geëvalueerd’, in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij*, 207.
- 5 *Ibidem*, 236.
- 6 Hellemans onderscheidt drie betekenissen van de term verzuiling: ten eerste verzuiling in zijn ‘sociologische’ betekenis, ‘de uitbouw van een geïntegreerd organisatie-netwerk dat zijn doelgroep van de wieg tot het graf probeert te begeleiden’, ten tweede verzuiling in zijn ‘totalitaire’ betekenis, ‘de opdeling van het verenigingsleven van de maatschappij in zuilen’, ten derde verzuiling in zijn ‘politieke’ betekenis, verzuiling als een specifieke wijze van politieke besluitvorming. Staf Hellemans, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven 1990) 26–27.
- 7 *Ibidem*, 11–12.
- 8 De emancipatiehypothese ziet de verzuiling als het resultaat van de emancipatie van gediscrimineerde minderheidsgroeperingen. Dergelijke minderheidsgroeperingen hopen via de zuil maatschappelijke erkenning en gelijkberechting te verkrijgen (Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 29). De beschermingshypothese ziet verzuiling daarentegen als het resultaat van een defensieve strategie, waarbij de leden van de zuil werden geïsoleerd tegen de veranderingen in de maatschappij. Zij ziet dus de protectie als het voornaamste motief voor de verzuiling (*Ibidem*, 30–31). De mobiliseringshypothese ziet niet de kerken maar de politieke partijen als de aanstichters van de verzuiling. De verzuiling was voor de opkomende partijen een middel om hun massa-aanhang te mobiliseren (*Ibidem*, 31–32). De conflictbeheersingshypothese ziet de verzuiling als een manier om politieke conflicten te beheersen in een maatschappij die gekenmerkt wordt door een sterk pluralisme met scherpe scheidslijnen (Ellemers, ‘verzuiling als proces van modernisering’, 58). Het was Hans Daalder die als eerste systematisch een indeling maakte van verzuilingshypothesen, alhoewel ik zijn indeling hier niet haanteer: H. Daalder, ‘Politologen, sociologen, historici en de verzuiling’, in: *BMGN*, 100 (1985) 52–65.
- 9 In een Nederlandse versie gepubliceerd als: J.E. Ellemers, ‘Verzuiling als proces van modernisering’, in: *Modernisering, macht, migratie. Opstellen over maatschappij en beleid* (Amsterdam 1995) 58.
- 10 *Ibidem*, 66–67.
- 11 *Ibidem*, 72.
- 12 Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne*

staat in Nederland (Nijmegen 1983) 12-14.

- 13 Siep Stuurman, 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit', in: *Balans en perspectief. Vistes op de geschiedwetenschap in Nederland* (Groningen 1987) 269-270.
- 14 Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat*, 60.
- 15 *Ibidem*, 62.
- 16 Hans Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Amsterdam 1986).
- 17 *Ibidem*, 9.
- 18 *Ibidem*, 33-34. Righart ziet structurele differentiatie als een proces dat betrekking heeft op verschillende maatschappelijke terreinen en gekenmerkt wordt door differentiatie en specialisatie van verschillende sectoren van de maatschappij, voornamelijk zichtbaar in de economie. Zo legt hij de nadruk op de scheiding van gezin en beroepsuitoefening en de arbeidsdeling. Righart ziet het proces van sociaal-culturele desorganisatie veroorzaakt worden door een tweetal begeleidingsverschijnselen van het industrialiseringsproces, te weten migratie en urbanisatie. Deze twee verschijnselen zorgen ervoor dat de sociale controle van de kerk vooral in de grote stad steeds moeilijker wordt.
- 19 *Ibidem*, 36.
- 20 Erik H. Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society. A study of long term economic and social change* (Groningen 1988).
- 21 *Ibidem*, 1-2.
- 22 *Ibidem*, 3.
- 23 *Ibidem*, 113.
- 24 *Ibidem*, 172.
- 25 Staf Hellemans, *Strijd om de moderniteit. Sociale bewegingen en verzuiling in Europa sinds 1800* (Leuven 1990).
- 26 *Ibidem*, 9.
- 27 *Ibidem*, 13.
- 28 *Ibidem*, 38-48.
- 29 *Ibidem*, 40.
- 30 *Ibidem*, 49.
- 31 *Ibidem*, 253 (Het begrip reflexieve modernisering wordt verderop in het artikel uitgebreid behandeld en uitgelegd).
- 32 Rudi Laermans, *In de greep van 'de moderne tijd'. Modernisering en verzuiling, individualisering en het naoorlogse publieke discours van de ACW-vormingsorganisaties: een proeve tot cultuursociologische duiding* (Leuven z.j.) 253.
- 33 *Ibidem*, 254.
- 34 Hoewel veel auteurs al ten tijde van de Republiek het Nederlandse pluralisme ontwaren, zijn de meeste auteurs het eens met het idee dat dit pluralisme pas in verzuiling kon omslaan door de modernisering van de maatschappij rond 1880.
- 35 Het probleem van evolutionisme hangt samen met het impliciete idee van vooruitgang en een lineaire ontwikkeling, dat vaak verbonden is aan moderniseringstheorieën. Vaak worden in evolutionistische theorieën de westerse moderne samenlevingen als het eindpunt van een bepaalde ontwikkeling gezien. Het probleem van eurocentrisme duikt op als theorieën uitgaan van de situatie van de westerse modernisering en deze als maatstaf nemen voor vergelijking met andere niet-westerse landen. In dergelijke theorieën wordt te weinig rekening gehouden met andere vormen en fasen van modernisering in niet-westerse landen. Het probleem van universalisme heeft te maken met de algemene toepassing van een specifieke vorm van modernisering, vaak de westerse. Dit doet andere vormen van modernisering (bijvoorbeeld de Japanse) geen recht. John Tomlinson, *Globalization and culture* (Chicago 1999) 60-69.
- 36 Mike Featherstone, *Undoing culture. Globalization, postmodernism and identity* (Londen 1995) 6.

- 37 Ibidem, 12-13.
- 38 Ibidem, 89.
- 39 Ulrich Beck, 'The reinvention of politics: towards a theory of reflexive modernization', in: *Reflexive modernization. Politics, tradition and aesthetics in the modern social order*, Ulrich Beck, Anthony Giddens en Scott Lash ed. (Cambridge 1994) 3.
- 40 Ibidem, 2-4.
- 41 Anthony Giddens, *The consequences of modernity* (Stanford 1990) 149.
- 42 Ibidem, 3-5.
- 43 Ibidem, 17.
- 44 Ibidem, 38.
- 45 Ibidem, 19.
- 46 Ibidem, 4-5.
- 47 Van der Loo en Van Reijen, *Paradoxen van modernisering* (Muiderberg 1993).
- 48 Ibidem, 48.
- 49 H.P.M. Adriaansens, 'Paradoxen van modernisering. Een conceptueel kader voor een theorie van modernisering', in: J.A.M. van Wezel (red.) *Sociale aspecten van modernisering* (Tilburg 1991).
- 50 Van der Loo en Van Reijen, *Paradoxen van modernisering*, 47-49.
- 51 Stuurman, 'De Nederlandse staat tussen verzuiling en moderniteit', 270.
- 52 Sijp Stuurman, 'Verzuiling, geschiedenis en politiek', in: *BMGN*, 100 (1985) afl. 1, 70.
- 53 Ellemers, 'Verzuiling als proces van modernisering', 71.
- 54 Ibidem, 67.
- 55 Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 35.
- 56 Hellemans, *Strijd om de moderniteit*, 173.
- 57 Ibidem, 40.
- 58 Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society*, 141.
- 59 Ibidem, 3.
- 60 Ibidem, 99.
- 61 Laermans, *In de greep van 'de moderne tijd'*, 63.
- 62 Joana Breidenbach en Ina Zukrigl, 'The Dynamics of Cultural Globalization. The myths of cultural globalization' (1999), <http://www.inst.at/studies/coillab/breidenb.htm>
- 63 Frank Lechner, 'The globalization website' (2000/2001), <http://www.emory.edu/soc/globalization/issues05.html>
- 64 Waar ik ook culturele hybridisering onder schaar.
- 65 Chris Barker, *Cultural Studies. Theory and Practice* (Londen 2000) 115.
- 66 Thomas Hylland Eriksen, *Globalization and the politics of identity*. *UN Chronicle* (1999) <http://folk.uio.no/geirthe/UNChron.html>, 3.
- 67 Tomlinson, *Globalisation and culture*, 99.
- 68 Ellemers, 'Verzuiling als proces van modernisering', 59.
- 69 Ibidem, 63.
- 70 Bax, *Modernization and cleavage in Dutch society*, 27.
- 71 Hellemans, *Strijd om de moderniteit*, 40.
- 72 Righart, *De katholieke zuil in Europa*, 204.
- 73 Blom, 'Vernietigende kracht en nieuwe vergezichten', 207.
- 74 Ibidem, 235.
- 75 Rob van Ginkel, *Op zoek naar eigenheid. Denkbeelden en discussies over cultuur en identiteit in Nederland* (Utrecht 1999) 19.
- 76 Ibidem, 31-32.
- 77 Günther Mai, *Europa 1918 - 1939. Mentalitäten, Lebensweisen, Politik zwischen den Weltkriegen* (Stuttgart 2001) 11.